

UDC 27-722.52:929 Bojović J.
UDC 811.16:929 Popov N. A.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2179347P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПИСМА ЈЕВРЕМА БОЈОВИЋА НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ ПОПОВУ

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 116, Београд, Србија
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду је представљен и анализиран садржај 19 необјављених писама која је Јеврем Бојовић, потоњи епископ жички Јефрем, упутио руском историчару и слависти Нилу Александровичу Попову (Нил Александрович Попов), у периоду од 1874. до 1886. године. Ови извори, до сада, нису систематски истражени нити представљени научној јавности. Ови документи су важан извор за биографију епископа Јефрема, пошто расветљавају рани период његовог живота и његове односе са једном од најзначајнијих личности српско-руских веза током друге половине 19. века. Истовремено, представљају сведочанство о важним црквеним и друштвено-политичким догађајима у Србији током 80-их година 19. века и указују на његове ставове о тим збивањима. Циљ рада је да се кроз анализу необјављених докумената пружи прилог биографији српског архијереја, којем је у досадашњим истраживањима посвећено мало пажње, и да се кроз представљање његових ставова изнесу нова виђења црквених и друштвено-политичких збивања у Србији током претпоследње деценије 19. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: епископ жички Јефрем (Бојовић), Нил Александрович Попов, Московска духовна академија, Београдска богословија, српско-руски односи

Међу личностима новије српске црквене историје, којима у српској науци није посвећена довољна пажња, може се убројати и епископ жички Јефрем (Бојовић) (1851–1933; епископ жички: 1920–1933).¹ Рођен је као

---

¹ Епископу Јефрему (Бојовићу) није посвећен ниједан научни рад. О њему постоји свега неколико одредница енциклопедијског типа: [Вуковић 1971: 513; Вуковић 1996: 225;

Јеврем Бојовић, у селу Мишевићу под Златаром, између Сјенице и Нове Вароши. Његов рођени брат био је чувени српски војвода Петар Бојовић. После завршене Београдске богословије, високо богословско образовање стекао је на Московској духовној академији, завршивши је са звањем кандидата богословља, 1879. године. Три деценије био је професор Београдске богословије, све до пензионисања 1910. године. Са братом Петром прешао је албанске планине, крајем 1915. године. После Првог светског рата замонашио се и био изабран за епископа шабачког, 1920. године. После неколико месеци премештен је на жичку епископску катедру, где је наследио епископа Николаја (Велимировића). Занимљиво је да га је после упокојења, на жичкој епископској катедри наследио управо епископ Николај (Велимировић). Почива у Радослављевој припрати манастира Студенице.

Током седамдесетих година 19. века школовао се у Сергијевом Посаду и тај период био је кључан у његовом богословском формирању. У том периоду упознао се са историчарем и славистом Нилом Александровичем Поповом (1833–1892).² Попов је био професор и декан Историјско-филолошког факултета у Москви и један од најбољих познавалаца српске историје међу руским научницима. Био је аутор неколико значајних дела посвећених српској историји, која су преведена на српски језик. Као дугогодишњи секретар Московског словенског комитета представљао је једну од кључних личности српско-руских веза, током друге половине 19. века.

У личном фонду Нила Александровича Попова, који се чува у Одељењу рукописа Руске државне библиотеке у Москви (Отдел рукописей Российской государственной библиотеки – ОР РГБ), налази се 19 писама Јеврема Бојовића, упућених Попову у периоду од 1874. до 1886. године [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1–43об]. Могу се груписати у две целине. Прву групу чине писма која је упутио као студент Московске духовне академије, а која су писана у периоду од 1874. до 1878. године. Другу групу чине писма која је упутио као професор Београдске богословије, а која су писана у периоду од 1879. до 1886. године. Ова писма, до сада, нису систематски истражена, нити представљена научној јавности. Она представљају прилог биографији епископа жичког Јефрема (Бојовића) у његовом раном животном периоду. Она, такође, расветљавају његове односе с једним од водећих руских слависта и показују његове ставове у вези с различитим питањима српског друштвено-политичког, црквеног и богословско-научног живота у другој половини 19. века.

ПИСМА ТОКОМ ШКОЛОВАЊА У СЕРГИЈЕВОМ ПОСАДУ

После завршене Београдске богословије млади Јеврем Бојовић стигао је у Москву у јесен 1874. године. Годину дана провео је на Подворју Српске цркве у Москви, тражећи начин да се упише на Московску духовну

Вуковић 2004: 683–684]. Поводом његовог упокојења у *Гласнику Српске православне пайријаршије* објављен је некролог са основним биографским подацима: [1933: 360–364].

² О Нилу Александровичу Попову и његовим везама са Србијом, уз навођење референтне библиографије, детаљније у: [Блажић Пејић 2016: 41–57].

академију. У јесен 1875. године уписао се као студент Црквено-практичног одељења 34. генерације реформисане Московске духовне академије. Документација из његовог студентског досијеа сведочи да се за његов упис интервенисало из Московског словенског комитета [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 1–10б], чији је секретар у то време био Нил Александрович Попов. Бојовић се 11. августа 1875. године обратио писмом ректору Московске духовне академије протојереју Александру Васиљевичу Горском (Александр Васиљевич Горский) с молбом да буде примљен на Академију [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 2], што је и учињено на основу дозволе Синода Руске цркве [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 4–5].

Током школовања Јеврем Бојовић имао је прилику да слуша предавања великих московских богослова Евгенија Евсигњејевича Голубинског (Евгений Евсигнеевич Голубинский), Алексеја Петровича Лебедева (Алексей Петрович Лебедев), Николаја Фјодоровича Каптерева (Николай Федорович Каптерев), Николаја Александровича Заозерског (Николай Александрович Заозерский), Ивана Даниловича Мансветова (Иван Данилович Мансветов), Митрофана Дмитријевича Муретова (Митрофан Дмитриевич Муретов).³ Завршио је Московску духовну академију написавши кандидатску дисертацију посвећену првом српском архиепископу Светом Сави [ОР РГБ, Ф. 172, К. 190, Д. 6, Л. 1–137]. Позитивну рецензију на дисертацију [ОР РГБ, Ф. 172, К. 190, Д. 6, Л. 19–20об] написао је професор Григорије Александрович Воскресенски (Григорий Александрович Воскресенский),⁴ уз Голубинског,⁵ водећи познавалац српске црквене историје на Московској духовној академији.

Током школовања на Московској духовној академији Јеврем Бојовић је одржавао контакт са Поповом. О томе сведочи његових девет писама распоређених у свакој години његовог боравка у Русији.⁶ Ова писма указују да је Попов представљао важан Бојовићев ослонац током школовања у Русији. Помогло му је да упише Московску духовну академију и током читавог школовања пружао финансијску подршку. Подршка Попова се није ограничавала само на материјалну сферу. Писма сведоче о томе да је Бојовић могао рачунати и на његову научну помоћ, што је посебно било важно приликом израде кандидатске дисертације посвећене Светом Сави. Ови извори нам говоре и о Бојовићевом патриотизму посведоченим његовим повратком у отаџбину 1876. године, ради учешћа у борбама против Турака. Коначно, ова писма сведоче о изградњи пријатељства између

³ Детаљније о школовању Јеврема Бојовића на Московској духовној академији у: [Пузовић 2017: 83–84].

⁴ Григорије Александрович Воскресенски био је водећи слависта на Московској духовној академији у другој половини 19. века. Бавио се историјом словенских библијских превода и писао радове из црквене историје Јужних Словена. Детаљније о Воскресенском у: [Голубцов 1999: 28–29; Глубоковский 2002: 125–126].

⁵ Евгеније Евсигњејевич Голубински први је написао целовит преглед српске црквене историје [Голубинский 1871].

⁶ Места и датуми писања Бојовићевих писама Попову: Москва, 22. септембар 1874; Москва, 21. јун 1875; Сергијев Посад, 27. септембар 1875; Сергијев Посад, 30. јануар 1876; Сергијев Посад, 17. фебруар 1876; планина Јавор, 16. јул 1876; Сергијев Посад, 30. новембар 1877; Сергијев Посад, 3. јануар 1878; Сергијев Посад, 6. јул 1878. [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1–17].

Јеврема Бојовића и Нила Александровича Попова, што ће бити потврђено наставком њихове преписке и после Бојовићевог повратка у Србију.

Прво писмо Јеврема Бојовића Попову упућено је 22. септембра 1874. године, из Подворја Српске цркве у Москви [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1–2]. Ту је Бојовић боравио после доласка из Србије. То је једино писмо, из овог корпуса извора, написано на српском језику, док су сва остала написана на руском. Писмо почиње следећим речима: „Ваше Високоблагородије, Милостиви Господине и добротворе Југославенски, Ваше је име познато целом југославенству на балканском полуострву. К Вама долази југославенска омладина са свију страна и Ви је примате и просвећујете о Вашем издржавању” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1]. У наставку Бојовић моли Попова за посредовање да би могао уписати Московску духовну академију, као и за материјалну помоћ. Пошто је постојала могућност да пре Академије буде принуђен да упише духовну семинарију, Бојовић моли Попова да то спречи. Сматрао је да је после завршене Богословије у Београду непотребно да учи у духовној семинарији, јер би у том случају „повтораво оно исто, које сам и учио тамо, а то ми је непријатно учити двараз једно исто”. О материјалном стању сведоче следеће речи: „Књига немам, хаљина и обуће немам.” Писмо завршава следећим речима: „Ја немам никога другогосим Бога и Вас, под Ваше покровитељство дошао сам и к Вама се обраћам, немојте ме заборавити у мојој беди, и најпокорније молим Вас немојте ме оставити у семинарији да повторавам оно што сам учио” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 1об–2].

О материјалној помоћи коју је добијао захваљујући Попову сведочи следеће Бојовићево писмо, од 21. јуна 1875. године, упућено из Високопетровског манастира у Москви. Попову се обраћа као „доброчинитељу и из дубине срца мојега најпокорније Вам благодарим за помоћ коју сте ми указали” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 3].

Прво писмо у којем се Јеврем Бојовић обраћа Попову као студент Московске духовне академије упућено је из Сергијевог Посада, 27. септембра 1875. године [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 5–5об]. У њему се налази сведочанство о одлучујућој улози Попова приликом Бојовићевог уписа на духовну академију: „Ви сте ми дали нужно и неопходно издржавање, и не само то, него не штедећи труда, Ви сте посредовали за мене пред Саветом Академије и тако захваљујући Вашем труду, ја сам сада у броју активних студената.” Бојовић истиче да је име Попова „учињено бесмртним” међу Србима, не само због његових дела посвећених српској историји, већ и због покровитељства „Србима који се школују, не само у Москви, него и у Русији” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 5].

Бојовић је могао рачунати и на научну помоћ Попова, који је детаљно био упућен у процес израде његовог најважнијег писменог рада на Московској духовној академији. Радило се о кандидатској дисертацији, која је припремана на крају студирања и на основу које се добијао одговарајући академски степен. Бојовић је одабрао тему посвећену првом српском архиепископу Светом Сави. Из писма, од 3. јануара 1878. године, сазнајемо да му је Попов препоручио одговарајућу литературу. Бојовић наводи:

„Књиге и изворе које сте ми препоручили да користим приликом писања рада на моју тему (о Св. Сави) ја сам набавио.” Молио је да му помогне у набављању преосталих препоручених књига. Радило се о делима Константина Петровића Добронравина (Константин Петровић Добронравин) и Ватрослава Јагића [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 15]. Интересовање Попова за Бојовићеву кандидатску дисертацију није се зауставило само на препоручивању одговарајуће литературе. Када је дисертација била написана он је желео да је прочита. У писму од 6. јула 1878. године Бојовић истиче: „Ја сматрам чашћу за мене када сте Ви благоизволели да кажете да желите да погледате мој рад.” Обећао је да ће поднети молбу Савету Академије да му дозволи да дисертацију позајми Попову [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 17].

Писма из Сергијевог Посада сведоче и о држању Јеврема Бојовића током Српско-турског рата 1876. године. Избијање сукоба и позив српске владе на мобилизацију подстакли су га да тражи начине да се врати у отаџбину и стави се на располагање. Посебно га је мотивисало то што је један од главних правца наступања српске војске водио ка Старом Влаху, његовом родном крају. О повратку у отаџбину саветовао се са Поповом. У писму од 17. фебруара 1876. године молио га је да му помогне у овом подухвату. У том писму сведочи да се саветовао и са Иваном Сергејевичем Аксаковом (Иван Сергеевич Аксаков), једним од вођа словенофилског покрета у Русији. Аксаков га је убеђивао да причека до марта и да ће се „можда ствар решити мирним путем”. Упозорио га је да би му „само пропала година и ништа више”. Бојовић, међутим, није желео да чека: „Ако Херцеговци не положе оружје и наставе рат и на пролеће, онда мени нема останка овде” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 9–9об]. Привремено је напустио студирање и средином 1876. године обрео се на фронту на планини Јавор, између Ивањице и Сјенице. Са Јавора, 16. јула, шаље Попову писмо, у којем каже: „Сада гледам разорено место мог рођења” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 11–11об].

После повратка у Русију, Бојовић је наставио да прати ратна дешавања на Балкану. Радовали су га успеси хришћанског оружја у борби против Османлија. У писму Попову од 30. новембра 1877. године честита му руску победу над Турцима код Плевена и заробљавање Осман-паше. У словенофилском духу истиче: „Руско оружје иде, с помоћу Божијом, уништавајући варварске снаге и ослобађајући Словене” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 13].

Ова писма била су својеврстан увод у даљу преписку између Јеврема Бојовића и Нила Попова, која је настављена после Бојовићевог повратка у Србију.

ПИСМА ИЗ СРБИЈЕ

После повратка из Русије Јеврем Бојовић постаје, најпре, суплент, а од 1881. године професор Београдске богословије. У Богословији је предавао Општу историју, Психологију, Логику, а касније Канонско право [Марковић 2016: 108]. Године 1886. боравио је у Лајпцигу, где се усавр-

шавао на тамошњем универзитету. Управо поменута година представља горњу хронолошку границу у оквиру које је написано последње Бојовићево писмо Попову, а које се налази у личном фонду Нила Попова. Ради се о десет писама, насталих у периоду од 1879. до 1886. године.⁷

У односу на писма настала у Русији, тематика Бојовићевих писама из Србије знатно је проширена. Он информише Попова о друштвеним, политичким, црквеним и богословско-научним збивањима у Србији, дајући своје виђење тадашњих прилика. Период у којем су настала писма давао је довољно материјала за њихов богат садржај. То је време једне од највећих црквених криза у српској историји, обележено сменом канонске више јерархије на челу са митрополитом Михаилом (Јовановићем).⁸ Истовремено, то је време великих друштвено-политичких превирања у Србији, обележено међупартијским сукобима, атентатима и бунама, а који су били генерисани аутократском владавином првог српског нововековног краља Милана Обреновића. У том периоду долази и до промене српске спољне политике која се од Санкт Петербурга окреће ка Бечу.⁹ Аустрофилска политика српске владе утиче на друштвена збивања у Србији и резултира потискивањем русофилске струје у српском друштву. Јеврем Бојовић, као руски ђак, у оцењивању ситуације наступа са словенофилских позиција. Отуда је природно што у његовим писмима Попову преовладава песимистичан тон и забринутост за даља кретања у српском црквеном и друштвено-политичком животу.

У првим писмима из Србије, написаним 1879. и 1880. године, Бојовић се присећа боравка у Русији. Истиче да му је Русија постала драга: „Ја сам се тако на све руско навикао, тако се сродио, за мене је Русија друга отаџбина” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 19]. На другом месту каже: „Много сам обавезан Русији. Руси су ми много добра учинили. Нема дана ни минута у којем ја не спомињем мени драгу Русију. Благородство, срдечност и братољубље јесу карактеристике којима се Руси одликују. У гробу нећу заборавити руско добротинство. Можда ћу опет морати да једем комад хлеба у Русији” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 21–21об]. После завршетка Академије отишао је у Санкт Петербург, где се упознао са чувеним славистом Владимиром Ивановичем Ламанским (Владимир Иванович Ламанский). Прихватио га је „као да сам ја одавно његов пријатељ” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 19]. И у Београду је наставио да шири круг познанстава са Русима. Упознао се са професором београдске Велике школе Платоном Андрејевичем Кулаковским (Платон Андреевич Кулаковский) [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 20об].¹⁰

⁷ Сва писма су написана у Београду, изузев једног које је написано у Лајпцигу. Места и датуми писања Бојовићевих писама Попову: Београд, 22. децембар 1879; Београд, 12. април 1880; Београд, 23. децембар 1880; Београд, 24. децембар 1881; Београд, 2. јануар 1882; Београд, 7. децембар 1882; Београд, 22. април 1883; Београд, 12. март 1885; Лајпциг, 2. септембар 1886; Београд, 20. децембар 1886. [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 19–43об].

⁸ О смени митрополита Михаила (Јовановића) и црквеној кризи током 80-их година 19. века, детаљније у: [Слијепчевић 1966: 424–453; Слијепчевић 1980: 215–354].

⁹ О унутрашњим политичким приликама у Србији и њеној спољној политици током 80-их година 19. века, детаљније у: [Попов 1983: 50–94].

¹⁰ Платон Андрејевич Кулаковски постао је професор београдске Велике школе на препоруку Ивана Сергејевича Аксакова и Нила Александровича Попова [Блажић Пејић 2016: 56].

Бојовић је Попова обавештавао о свом статусу у Србији, професорском раду у Београдској богословији, као и о стању у тој школи. Препоруке Попова биле су му значајне и у Србији, јер је, по сопственом сведочењу, на основу њих почео да ради [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 19об]. У писмима из 1880. године жали се на негативну селекцију у српској црквеној просвети, тврдећи да „нема значаја ко је завршио или није завршио било какав курс. Овде су и неки дејствитељни студенти духовних академија произведени у професоре” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 21об]. На другом месту се жали да су му у Министарству просвете изгубили диплому Московске духовне академије и да ће морати да тражи нову [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 24–24об].¹¹ До 1881. године у Београдској богословији је привремено предавао Општу историју и Логику, а у писму од 24. децембра 1881. године обавештава Попова да је положио професорски испит [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 26]. Аустрофилска државна политика средином 80-их година осећала се и у наставним програмима Богословије. По сопственом сведочењу Бојовић је Општу историју морао да предаје по немачким уџбеницима објављеним у Лајпцигу. Попову је писао да су ови уџбеници необјективни према Словенима. Тајно је користио историју Дмитрија Ивановича Иловајског (Дмитрий Иванович Иловайский), коју му је Попов поклатио 1876. године. Оцењује је као бољу од немачких уџбеника и пита Попова да ли постоји њено новије проширено издање [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 34]. У последњем писму, од 20. децембра 1886. године, коментарише промене на челу Београдске богословије.¹² Долазак архимандрита Никодима (Милаша) за ректора Богословије видео је као део владајуће аустрофилске политике у Србији. Опозициони став према Милашу видљив је из следећих речи: „Код нас је у богословији постављен за ректора др Никодим Милаш. Протојереј Јаков Павловић, бивши начелник црквеног одељења Министарства просвете, враћен је за професора Богословије. То је скандал! Странац са свим могућим предностима и привилегијама поставља се за ректора, а овај се понижава до ничега!! Зар нема овде нечега сличног протестантизму?” Резигнирано додаје да је предао управу над школском библиотеком, коју ће Милаш поверити Јеврему Илићу, који му „служи као оруђе” и завршава: „Уопште, код нас је веома мало карактера” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 42–43].

Бојовић је пратио научни рад Попова, читао радове других руских научника, слао му књиге и чланке из Србије, обавештавао га о домаћим научним приликама. У писму од 24. децембра 1881. године, обавештава га да је прочитао његов чланак о српским приликама у часопису *Православное обозрение* [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 25]. Коментарисао је

¹¹ Неколико дана раније, 17. децембра 1880. године, митрополит Михаило (Јовановић) упутио је молбу московском митрополиту Макарију (Булгакову) (Макарий Булгаков) да омогући издавање нове дипломе Јеврему Бојовићу. Ова молба се чува у Бојовићевом студентском досијеу [ЦГАМ, Ф. 229, Оп. 4, Д. 422, Л. 19].

¹² Свега двадесетак дана пре писања поменутог писма, на чело Београдске богословије постављен је архимандрит Никодим (Милаш). Детаљније у: [Пузовић 1997: 224–230; Марковић 2016: 69–72].

предговор Попова у књизи *Писъма к М. П. Погдину из славянских земель* [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 43], читао радове Аполлона Александровича Мајкова (Аполлон Александрович Майков) [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 34об]. Слао је Попову радове научника из Србије, о чему сведочи писмо од 7. децембра 1882. године, у којем наводи да му је послао последњи говор Стојана Новаковића [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 30об]. О стању српске богословске науке није се похвално изражавао: „У нашој књижевности сада, изузев веома веома мало изузетака, нема ничега интересантног и корисног” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 43–43об]. У последњем писму Попову издвојио је Љубомира Ненадовића, као позитиван пример у српској науци и књижевности [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 43об].

Бојовић је у писмима Попову значајну пажњу посветио црквеној кризи у Србији, током 80-их година 19. века. Први пут ову тематику помиње у писму од 24. децембра 1881. године [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 25–26об]. То је било свега два месеца после насилне смене митрополита Михаила (Јовановића).¹³ Извештава Попова да митрополит Михаило после смене живи у свом дому на Врачару и да га „много радује што Руси саосећају са њим”. Изражава жаљење због антицрквеног понашања власти и све јачег верског индиферентизма у Србији. Саопштава Попову да се већина у Србији „радује што је господин митрополит пао” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 26–26об]. Почетком 1882. године, у време полицијске изолације митрополита Михаила у Београду, Јеврем Бојовић је био посредник између њега и Попова. О томе сведочи Бојовићево слање једне антивладине брошуре Попову, која је била намењена и за друге словенофиле (Аксаков, Ламански). Ову брошуру, чији је аутор био неименовани представник „српско-словенске партије”, по жељи митрополита Михаила, требало је превести на руски језик, о чему сведоче следеће Бојовићеве речи: „Господин митрополит Михаило био би веома задовољан ако би се та брошура превела на руски језик” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 27об].

Посебно драматично виђење црквене ситуације у Србији Бојовић је изнео у писму Попову, од 22. априла 1883. године [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 31–32об]. Писмо је написано непуних месец дана после хиротоније новог митрополита Србије Теодосија (Мраовића).¹⁴ У писму „црним бојама” описује стање цркве у Србији. Канонским епископима је ограничено кретање. Епископу шабачком Јерониму (Јовановићу) је забрањено да напусти земљу са митрополитом Михаилом, док епископу нишком Виктору (Чолакову) није дозвољено да покупи своје ствари из владичанског седишта у Нишу, већ је хитно упућен у манастир Петковицу [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 31об–32]. Као најновији скандалозан пример наводи хиротонију Корнилија (Станковића) за епископа ужичког.¹⁵ За њега каже да

¹³ Митрополит Михаило (Јовановић) је уклоњен са положаја у октобру 1881. године [Слијепчевић 1966: 435–437].

¹⁴ Теодосије (Мраовић) је посвећен за митрополита Србије у Сремским Карловцима, 27. марта 1883. године. Уз одобрење аустро-угарских власти, посвећење је извршио карловачки патријарх Герман (Анђелић) [Слијепчевић 1966: 447].

¹⁵ Корнилије је хиротонисан 19. априла 1883. године, свега неколико дана пре писања овог Бојовићевог писма [Слијепчевић 1966: 450].

је био жењен и жандар у Аустрији [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 31]. Посвећење Теодосија (Мраовића) за митрополита Србије оцењује као дрскост, а затим продужава: „То није црквено посвећење по благодати Духа Светог, него полицијско по жандармеријској благодати.” На такозваном Архијерејском сабору који га је изабрао „није било ниједног архијереја”. Он је посвећен „по заповести Франца Јозефа, императора аустријског. Како то може бити сагласно са православљем?” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 32–32об]. У тим напетим априлским данима 1883. године, Јеврем Бојовић, и поред свих опасности, шаље Попову опроштајно писмо митрополита Михаила, које је тада било реткост, јер га је полиција пленила [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 32об].¹⁶

Црквена криза у Србији била је последица политичке кризе. Јеврем Бојовић је у писмима Нилу Попову анализирао питања унутрашње и спољне политике Србије. Унутрашњу политичку ситуацију описивао је песимистичним тоновима. Разлоге за огорчене међупартијске борбе видео је у личним материјалним интересима њихових вођа. Сматрао је да се не води довољно рачуна о општим народним интересима. По садржају писама може се закључити да је био најближи идејама либерала. Сматрао је да се најквалитетнији људи налазе у њиховим редовима: „Мени се чини да је то најбоља партија код нас” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 29об]. Посебно оштар био је према напредњачком режиму из осамдесетих година 19. века, којег је кривио за омогућавање ширења утицаја Аустроугарске у Србији. Напредњаке је називао „назадњацима”, кривећи их за слом на Сливници [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 42–42об]. Сматрао је да је то партија „коју карактеришу строго лични материјални интереси” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 29]. Радикале је описивао као најбројнију партију, сматрајући да би њихово преузимање власти донело нову невољу Србији [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 29–29об].

Посебну пажњу у писмима Попову Јеврем Бојовић је посветио промени спољнополитичког курса Србије. Аустрофилска политика српске владе била је, према њему, главни извор политичких и црквених проблема у Србији. Крајем 1880. године обавештава га о „железничком питању” и констатује да Аустрија „жестоко притиска Србију” због тежње да преузме контролу над градњом пруге кроз Србију. Његов став је изразито антиаустријски: „За Србију је боље да са било којом другом државом закључи уговор о градњи железнице него са Аустријом” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 23об–24]. Сматрао је да трговински споразуми са Аустроугарском уништавају Србију и њену привреду: „Садашња влада је гора од свих. Она хоће да нас потпуно прода Немцима (Аустријанцима) и Мађарима” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 25об]. Док је Аустроугарска, уз подршку српске владе, поробљавала Србију, дотле је, уверавао је Бојовић Попова, српски народ остајао наклоњен Русији. Ту наклоност „никаква

¹⁶ Бојовић је и касније слао Попову чланке о црквеној кризи у Србији. Године 1885. послао му је чланак „И опет пред црквеним питањем”, за који је рекао да је погодио напредњаке, који су на њега одговорили „али веома слабо” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 35об].

спољна сила није у стању, чак ни привремено, да уништи” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 35].

У мају 1886. године Јеврем Бојовић је отишао на усавршавање у Лајпциг. Одатле је, 2. септембра исте године, упутио писмо Попову. Поред информација о току усавршавања,¹⁷ писмо садржи Бојовићеве опсервације о германско-словенским односима. Додир са пруском милитаристичком традицијом оставио је снажан утисак на Бојовића. Он сведочи о неколико манифестација у Лајпцигу на којима је уочио јединство, одушевљење и одлучност Немаца. Посебно је инсистирао на томе да је током прослава уочио да сви слојеви друштва јединствено марширају у војничком ритму и каже: „Овде су сви мушкарци војници. Чини ми се чак да та војничка дисциплина утиче и на жене. У томе се састоји њихова снага” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 39об]. Бојовић упозорава Попова да су за Немце, поред Француза, главни непријатељи Руси. То је зато што су Руси средиште свесловенског јединства: „Сви словенски народи треба да се уједине под руском хегемонијом. Без тога Словени немају будућност.” Са словенофилских позиција Бојовић оцењује германски утицај на Балкану. Он га види као велику опасност за Јужне Словене. Аустроугарску види као кривца за подстицање Србије на рат са Бугарском.¹⁸ Упозорава на растући немачки утицај у Бугарској, као и на притиске према Црној Гори, па закључује да су сви заборавили руске подвиге приликом ослобађања Бугара од турске власти. Сада се Немци „не само у Бугарској, него и на целом Балкану шире и управљају по својој вољи” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 38об–39].

Писмом из Лајпцига Бојовић је својим виђењима широког спектра црквених и друштвено-политичких тема у Србији додао и разматрања геополитичког карактера. Тиме је заокружио своје погледе на збивања током осамдесетих година 19. века.

ЗАКЉУЧАК

Писма представљена у овом раду бацају нову светлост на рани период живота епископа жичког Јефрема (Бојовића). Кроз њих је осветљен његов живот у студентским данима у Сергијевом Посаду и у првим годинама његове професорске службе у Београдској богословији. Из ових писама извире лик младог Бојовића који активно учествује у кључним збивањима српске историје овог периода. Током студирања, учествује у Српско-турском рату 1876. године, борећи се на фронту на планини Јавор, а као професор Београдске богословије одржава контакт са прогоњеним митрополитом Михаилом, помажући му да његове поруке стигну до Ру-

¹⁷ Бојовић је саопштио да је од свих професора највише слушао предавања професора Вилхелма Максимилијана Вундта (Wilhelm Maximilian Wundt), којег је оценио као „изванредног” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 37]. У некрологу епископу Јефрему (Бојовићу) објављеном у *Гласнику Српске православне патријаршије* наведено је да је „нарочито био заинтересован за предавања гласовитог немачког професора Вундта” [1933: 360].

¹⁸ Бојовић истиче: „Моја душа је тужна када видим шта се данас дешава на Балкану. Аустрија је наредила неким политичким идиотима да објаве рат Бугарској – последице су познате” [ОР РГБ, Ф. 239, П. 5, Д. 30, Л. 38].

сије. Писма представљају драгоцен извор о важним црквеним и друштвено-политичким збивањима у Србији током осамдесетих година 19. века. Црквена криза која је резултирала сменом канонске више јерархије на челу са митрополитом Михаилом (Јовановићем) и аустрофилска политика српске владе која је утицала на све сфере друштвеног живота у Србији осветљени су из угла очевица који активно учествује у збивањима. Јеврем Бојовић расуђује са русофилских позиција формираних током студирања у Русији и под утицајем водећих словенофила, међу којима је најтешње контакте одржавао са Нилом Александровичем Поповом. О тим везама најбоље сведоче писма, која су континуирано слата током више од једне деценије.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада Православног богословског факултета Универзитета у Београду (евиденциони број пројекта 179078), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Фотографија 1. Јеврем (Бојовић)
[Извор: Сава Вуковић, *Српски јерарси*,
Београд 1996, 225].

Фотографија 2. Нил Александрович
Попов
[извор: Библиотека САНУ]

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) (ОР РГБ): Фонд 239 – Нил Александрович Попов, 1874–1886, П. 5, Д. 30, Л. 1–43об.
- Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Москва) (ОР РГБ), Фонд 172 – Московская духовная академия, архив, 1878, К. 190, Д. 6, Л. 1–137.
- Центральный государственный архив г. Москвы (ЦГАМ), Фонд 229 – Московская духовная академия, 1874–1878, Оп. 4, Д. 422, Л. 1–19.

Литература

- Блажић Пејић, Јована (2016). Нил Попов и Србија. У: *Србија и Русија 1814–1914–2014*. Михаило Војводић (ур.), Београд: Српска академија наука и уметности, 41–57.
- Вуковић, Сава (1971). Епархије и епископи 1920–1970. У: *Српска Православна Црква 1920–1970. Стоменица о 50-годишњици васпостављања Српске папирјарције*, Београд: Свети архијерејски синод Српске Православне Цркве, 487–539.
- Вуковић, Сава (1996). *Српски јерарси од деветих до двадесетих века*, Београд: Евро, Подгорица: Унирекс и Крагујевац: Каленић.
- Вуковић, Сава (2004). Бојовић, Јефрем. У: *Српски биографски речник*, 1, А–Б, Нови Сад: Матица српска, 683–684.
- Голубинский, Евгений Евсигнеевич (1871). *Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или Молдо-валашской*, Москва.
- Глубоковский, Николай Никанорович (2002). *Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии*, Москва: Издательство Свято-Владимирского Братства.
- Голубцов, Сергей Алексеевич (1999). *Московская духовная академия в начале XX века. Профессура и сотрудники: основные биографические сведения, по материалам архивов, публикаций и официальных изданий*, Москва: Мартис.
- Марковић, Игнатије (2016). *Богословија Свештој Саве 1836–2016*. Београд: Богословија Светог Саве у Београду.
- Попов, Чедомир (1983). Немирне године и везивање за Аустро-Угарску. У: Андреј Митровић (ур.), *Историја српског народа*, Београд: Српска књижевна задруга, VI (1): 50–94.
- Преосвећени епископ жички Јефрем Бојовић (1851. 21/V – 3/VI. 1933) (1933), *Гласник Српске православне папирјарције*, 23–24: 360–364.
- Пузовић, Владислав (2017). *Руски њујевски српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд: ЈП Службени Гласник и Православни богословски факултет Универзитета у Београду.
- Пузовић, Предраг (1997). *Прилози за историју СПЦ*, Ниш: Византијско огледало.
- Слијепчевић, Ђоко (1966). *Историја Српске Православне Цркве*, II књига: *Од њочейка XIX века до краја Другог светског рата*, Минхен: Искра.
- Слијепчевић, Ђоко (1980). *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен: Искра.

Фотографије

- Библиотека Српске академија наука и уметности (*Нил Александрович Појов*).
- Вуковић, Сава (1996). *Српски јерарси: од деветих до двадесетих века / епископ шумадијски Сава*. Београд: Евро, Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић (*епископ Јефрем Бојовић*)

JEFREM BOJOVIĆ'S LETTERS ADDRESSED
TO NIL ALEXANDROVICH POPOV

by

VLADISLAV PUZOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: There are 19 unpublished letters written by latter bishop of Žiča Jefrem Bojović, preserved in The Manuscripts Department of The Russian State Library of Moscow. These letters, addressed to Nil Alexandrovich Popov, are part of a personal collection of this famous Russian scholar in the field of history and Slavic literature. Letters from this collection were written from 1874 until 1886, while Bojović was a student at The Moscow Spiritual Academy and a professor in the Seminary of Belgrade. These letters are a great source for Bishop Jefrem's biography, especially for understanding his relationships with Russia. They witness a sincere friendship with Popov, one of the most prominent people in relations between Serbs and Russians, during the second half of the 19th century. These letters are important in order to understand Bojović's point of view, regarding the issues of Serbian social, political and church life in the 9th decade of the 19th century. Serbian Government led Pro-Austrian politics during that period of time, which affected relationships within Serbian Church and society. The most significant consequence was an uncanonical replacement of the Serbian Metropolitan Mihailo (Jovanović) and his hierarchy. Bojović was the first source witness of these events, who was actively supporting Metropolitan Mihailo. During his studies in Russia, Jefrem Bojović became a true lover of Slavs, which formed his further views. The mentioned documents were analyzed in this study for the first time, and they will hopefully enrich the biography of Jefrem Bojović. This study should help us to understand better the occasions within the church, society and politics in Serbia during the ninth decade of the 19th century.

KEYWORDS: Jefrem Bojovic, Bishop of Žiča, Nil Alexandrovich Popov, The Moscow Spiritual Academy, The Seminary of Belgrade, relations between Serbia and Russia